

Rode draad 'Over de Grens'

Over de grens tussen religie en wet: het Indonesische huwelijksrecht

Adriaan Bedner*

Controle over huwelijken is van oudsher een onderwerp van strijd tussen staat en kerk geweest. In West Europa is deze kwestie inmiddels overal beslist ten gunste van de staat, maar in veel landen wordt nog steeds gehuwd op religieuze of gewoonterechtelijke basis. Vaak resulteert dit in een zwakke positie voor de getrouwde vrouw.

Hoewel in Indonesië beslist niet alle problemen zijn opgelost vinden we hier toch een redelijk werkend compromis. Religie vormt nog steeds de basis voor het huwelijk, maar de staat is er wel in geslaagd de afgelopen dertig jaar meer gelijkheid tussen de huwelijkspartners te bewerkstelligen. Deze bijdrage poogt duidelijk te maken hoe dit proces is verlopen, met welke problemen het Indonesische huwelijksrecht nog te kampen heeft, en hoe de staat hiermee omgaat.

I INLEIDING

Enkele jaren geleden kreeg het Van Vollenhoven Instituut een ogenschijnlijk simpele vraag met betrekking tot Indonesisch huwelijksrecht voorgelegd. Een Britse advocaat wilde in verband met een echtscheidingszaak weten of een huwelijk dat volgens een Balinese hindoeïstische ceremonie voltrokken was als rechtsgeldig beschouwd moest worden, ook al was het niet officieel geregistreerd.

Het antwoord op die vraag leek in eerste instantie eenvoudig te geven: volgens artikel 2 van de Indonesische Huwelijkswet van 1974 moet een huwelijk worden gesloten volgens de rituelen van de godsdienst van de echtgenoten (lid 1), maar dient ieder huwelijk tevens geregistreerd te worden (lid 2). Ook de wetgeschiedenis bevestigt dat de wetgever registratie als een vereiste voor rechtsgeldigheid wenste.¹

Nader onderzoek toonde echter aan dat het in de praktijk toch niet zo eenvoudig ligt. Het bleek dat de Indonesische rechter in verschillende gevallen van deze regel is afgeweken en ongeregistreerde huwelijken toch als wettig heeft aangemerkt. Er bleek zelfs jurisprudentie te zijn die dit bevestigde in het specifieke geval van Balinese huwelijken. De rechter kent dus een grotere zelfstandige betekenis toe aan de religieuze of gewoonterechtelijke regels met betrekking tot de huwelijksluiting dan men

op grond van de wet zou veronderstellen. In onze casus waren dus goede gronden aanwezig om aan te nemen dat dit huwelijk rechtsgeldig was en dat er daadwerkelijk een echtscheiding plaats moest vinden.²

*Rechtspluralisme beheerst meer
dan vijftig jaar na de Indonesische
onafhankelijkheid nog steeds het
Indonesische personen- en familierecht*

Dit geval is een aardige illustratie van het rechtspluralisme dat meer dan vijftig jaar na de Indonesische onafhankelijkheid nog steeds het Indonesische personen- en familierecht beheerst. Alhoewel er vanaf 1945 belangrijke stappen in de richting van meer rechtseenheid zijn gezet, zijn nog steeds verschillende tegels op verschillende religieuze en etnische groepen van toepassing. Daarnaast is ook het positieve recht nog altijd tamelijk open voor de toepassing van niet-wettelijke normen en regels.

In dit artikel zal ik proberen te verklaren waar dit pluralisme vandaan komt, hoe wetgever en rechter ermee omgaan, en hoe effectief het state-

* Mr.dr. A.W. Bedner is als universitair docent Indonesisch recht verbonden aan het Van Vollenhoven Instituut voor Recht, Bestuur en Ontwikkeling (Universiteit Leiden).

1 J. Katz en R. Katz, 'The New Indonesian Marriage Law: A Mirror of Indonesia's Political, Cultural and Legal System', *The*

American Journal of Comparative Law 1975, p. 661.

2 Achteraf bleek ons advies betrekking te hebben gehad op de echtscheidingsprocedure tussen Mick Jagger en Jerry Hall. Je kunt je daarom wel afvragen of de betrokkenen überhaupt volgens Balinese rituelen hadden kunnen trouwen.

lijke huwelijksrecht is in het reguleren van de Indonesische huwelijkspraktijk. Daarbij is het wellicht nuttig om op te merken dat het hier beslist niet om een specifiek Indonesische problematiek gaat. In alle pluralistische samenlevingen moet het belang van rechtseenheid worden afgewogen tegen de verschillende ideeën over rechtvaardigheid en betamelijkheid en zal het rechtssysteem zich tot op zekere hoogte hiervoor open dienen te stellen.³ Zo niet, dan is niet-naleving van het recht de vrijwel onvermijdelijke consequentie.

Het adatrecht is ongeschreven, verschilt van dorp tot dorp en is heel flexibel

2 HISTORISCHE WORTELS VAN HET INDONESISCHE RECHTSP pluralisme

Voor een goed begrip van het huidige Indonesische huwelijksrecht is een korte inleiding in de geschiedenis van het Indonesische rechtssysteem noodzakelijk. De verschillende politieke en religieuze invloeden die het land door de eeuwen heen heeft ondergaan, hebben geleid tot een soort geïntegreerde structuur. Waar in het Nederlandse stelsel regels wel zijn terug te voeren op bijvoorbeeld het Romeinse recht, het canonieke recht of gewoonterecht, zijn ze duidelijk in één geheel geïntegreerd. Dit is in Indonesië – en een groot aantal andere ontwikkelingslanden veel minder het geval.

De oudste rechtslaag in Indonesië staat bekend als het 'adatrecht', het Indonesische equivalent van gewoonterecht. Hiermee worden de rechtsnormen aangeduid die van oudsher op dorpsniveau gelden. Het adatrecht is ongeschreven, verschilt van dorp tot dorp en is heel flexibel. In de loop der eeuwen heeft het aan allerlei religieuze invloeden blootgestaan. Zo vertoont het op veel plaatsen in Indonesië nog hindoeïstische en boeddhistische trekken. Ook de invloed van de islam op het adatrecht is vaak duidelijk te onderscheiden, terwijl we op eilanden als Flores en Sumba vaak juist weer normen van christelijke oorsprong zien.

Dat het adatrecht nog steeds zo'n belangrijke rol speelt in Indonesië is voor een belangrijk deel

het gevolg van de koloniale rechtspolitiek, die erop neerkwam dat iedere bevolkingsgroep in principe 'in het genot van zijn eigen recht' werd gelaten. Vanaf 1900 heeft vooral de Leidse professor Cornelis van Vollenhoven zich met succes verzet tegen invoering van een eenvormig rechtssysteem op Nederlandse basis. Volgens Van Vollenhoven deed het adatrecht niet onder voor wat hij enigszins denigrerend als 'juristenrecht' bestempelde en sloot het vele malen beter aan bij de rechtsbeleving van de meeste Indonesiërs – iets waarin hij ongetwijfeld gelijk had.⁴

Naarmate de Indonesische maatschappij echter verder moderniseerde en de staat een directere rol in het leven van de burgers ging spelen, werden de aan de adatrechtspolitiek klevende problemen van gebrek aan rechtseenheid en rechtszekerheid wel steeds urgenter. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ná de onafhankelijkheid de Indonesische wetgever eigenlijk consequent een anti-adatrechtskoers heeft gevoerd en geprobeerd heeft door middel van wetgeving tot uniforme rechtsregels voor de hele bevolking te komen.

Dit islamitische recht is aanzienlijk eenvormiger dan het adatrecht en claimt bovendien universele geldigheid

De tweede laag van recht is van islamitische oorsprong en is samen met de islam vanaf de 14e eeuw in Indonesië geïmporteerd door Arabische en Indiase kooplieden. Dit islamitische recht is aanzienlijk eenvormiger dan het adatrecht en claimt bovendien universele geldigheid. Niet alleen is het geschreven, maar ook worden de regels aangenomen van goddelijke oorsprong te zijn. Bovendien zijn de interpretaties in de klassieke islamitische rechtsliteratuur (de *fiqh*) zeer gezaghebbend, wat nieuwe interpretatie (*ijtihad*) bemoeilijkt. Aan de andere kant is het islamitische recht minder statisch dan vaak wordt aangenomen. Zo zijn er ook binnen de *fiqh* allerlei tegengestelde stromingen en meningen te onderscheiden en zijn net als in het adatrecht afdwingbare rechtsregels en sociale normen vaak moeilijk van elkaar te onderscheiden.⁵

3 Zie voor een beschrijving van een dergelijke problematiek in Nederland: A. Hoekema en W. van Rossum, 'Empirical Conflict Rules in Dutch Legal Cases of Cultural Diversity', in: M.C. Foblets, J.F. Gaudreault-Desbiens en A. Renteln (red.), *The Response of State Law to the Expression of Cultural Diversity / Le droit face à l'expression de la diversité culturelle*, Brussel: Franqui Foundation 2007.

4 C. Fasseur, 'Colonial Dilemma: Van Vollenhoven and the

Struggle between Adat Law and Western Law in Indonesia', in: W.J. Mommsen en J.A. de Moor (red.), *European Expansion and Law*, Oxford: Berg 1992, p. 237-256.

5 R. Peters, 'De hedendaagse toepassing van het islamitische recht', in: H. Driessen (red.), *In het huis van de islam: Geografie, geschiedenis, geloofsovertuiging, cultuur, economie, politiek*, Nijmegen: SUN 1997, p. 259-277.

Afgezien van haar wetking via het adatrecht is het islamitische recht in Indonesië ook een door de staat erkende zelfstandige bron van personen- en familierecht, al heeft die staat wel duidelijk haar stempel op de interpretatie gedrukt. De belangrijkste vindplaats is de *Compilatie van Islamitisch Rechr (Kompilasi Hukum Islam)*, die tot stand is gekomen door een langdurig proces van overleg tussen islamitisch rechtsgeleerden en in 1991 is afgekondigd bij Presidentiële Instructie. Daarnaast is ook veel wergeving geïnspireerd door islamitische normen en waarden.⁶

De derde en meest dominante laag van het Indonesische recht is ten slotte het statelijke recht. Dit bestaat niet alleen uit nieuwe Indonesische maar ook nog uit koloniale wetgeving die op grond van Overtgangsartikel II van de Indonesische Grondwet haar geldigheid heeft behouden. Dit betekent dat de voorname positie van het adatrecht en de bijbehorende onderscheidingen tussen bevolkingsgroepen grotendeels zijn gehandhaafd, maar ook dat de belangrijkste Nederlands-Indische wetboeken, zoals het Burgerlijk Wetboek, het Wetboek van Strafrecht en het Wetboek van Koophandel nog steeds van kracht zijn.

Tegen deze achtergrond moeten we nu het Indonesische huwelijksrecht plaatsen.

Inmiddels is etniciteit als criterium van de eerste plaats verdrongen door religie

3 GRONDSLAGEN VAN HET INDONESISCHE HUWELIJSRECHT

De oudste pijler waar het Indonesische personen- en familierecht op is gebouwd is etniciteit. Het nog steeds geldende artikel 163 van de Indische Staatsregeling van 1926, verdeelt de Indonesische samenleving in drie groepen die in principe aan verschillende rechtsregimes onderworpen zijn:

Europeanen (inclusief Japanners, Amerikanen en Australiërs), Inlanders en Vreemde Oosterlingen (Arabieren, Indiërs en Chinezen).⁷

Welk recht op deze groepen van toepassing is staat in artikel 131 van dezelfde regeling. Voor Europeanen geldt burgerlijk en handelsrecht op Nederlandse grondslag. Dit is te vinden in het Nederlands-Indische Burgerlijk Wetboek en het Nederlands-Indische Wetboek van Koophandel van 1848. Op 'Inlanders' is het adatrecht van toepassing, tenzij uitdrukkelijk anders bepaald in nieuwe regelgeving. De 'Vreemde Oosterlingen' zijn gelijkgesteld aan Inlanders en daarmee eveneens in principe onderworpen aan hun eigen adatrecht. Grote uitzondering zijn de Indonesiërs van Chinese afkomst, op wie al in 1855 een groot deel van het Europese personen- en familierecht van toepassing werd verklaard.⁸ Voor de overige Vreemde Oosterlingen (Arabieren, Indiërs, etc.) geldt dus wel het eigen adatrecht.⁹

Inmiddels is etniciteit als criterium van de eerste plaats verdrongen door de tweede pijler van het Indonesische personen- en familierecht, namelijk religie.¹⁰ Religie als criterium is weliswaar niet neergelegd in zo'n algemene fundamentele bepaling als etniciteit, maar in de vorm van een groot aantal wettelijke uitzonderingen op de algemene regel. In de koloniale tijd waren er bijvoorbeeld al speciale huwelijksregelingen voor christelijke Inlanders.¹¹ Veel belangrijker is echter de algemene regelgeving voor moslims van ná de onafhankelijkheid, met name de *Compilatie van Islamitisch Rechr* van 1991 en de Indonesische Huwelijkswet van 1974.¹²

Indonesië kent wel vrijheid van godsdienst, maar niet de vrijheid om niet te geloven

Deze ontwikkeling is natuurlijk niet uit de lucht komen vallen. Naast de sterke opkomst van religie in Indonesië als *marker* van identiteit heeft

6 J.M. Otto, 'Sharia en nationaal recht in Indonesië', in: J.M. Otto, A.J. Dekker en L.J. van Soest-Zuurdeeg (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden* (WRR-webpublicatie nr. 13), Amsterdam: Amsterdam University Press 2006.

7 Deze verdeling gaat terug op de Regeringsreglementen van 1846 en 1854.

8 S. 1855 no. 79. In 1917 volgde volledige toepasselijkverklaring (S. 1917 no. 129).

9 Overigens konden burgers in principe wel van de ene groep naar de andere overgaan, via de zogeheten 'gelijkstelling'. Het achterliggende idee was dat naarmate de ontwikkeling voort zou schrijven grote groepen inlanders zich vrijwillig aan het Europese recht zouden willen ontwerpen. In praktijk kwam hier echter weinig van terecht, zowel doordat de Nederlands-Indische overheid een vergaande mate van assimilatie eiste als

dat er weinig behoefte aan gelijkstelling bleek te bestaan. Zie voor een overzicht S. Gautama en R.N. Hornick, *An Introduction to Indonesian Law*, Bandung: Alumni 1983, p. 1-22.

10 Zie ook S. Pompe en C. de Waaij-Vosters, 'The End of Hukum Antargolongan?', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 1989, p. 365-369.

11 S. Gautama en R.N. Hornick, *An Introduction to Indonesian Law*, Bandung: Alumni 1983, p. 11.

12 De Huwelijkswet behandelt weliswaar formeel gezien alle Indonesiërs gelijk, maar hanteert impliciet toch religie als onderscheidend criterium voor het toepassen van verschillende rechtsregimes (zie de volgende paragraaf). Vgl. S. Pompe en J.M. Otto, 'Some Comments on Recent Developments in the Indonesian Marriage Law with Particular Respect to the Rights of Women', *Verfassung und Recht Übersee* 1989, p. 419-420.

de Indonesische staat vanaf haar ontstaan de nationale eenheid benadrukt en etnisch onderscheid probeten tegen te gaan. Maar ook formeel is religie van fundamenteel belang voor de Indonesische samenleving. Volgens de Grondwet is Indonesië geen islamitische staat, maar wel stelt de preambule nadrukkelijk dat 'Indonesië is gebaseerd op het geloof in de ene en almachtige God'. Dit heeft belangrijke consequenties voor het Indonesische familierecht. In de eerste plaats is er op basis van deze bepaling geen duidelijke scheiding tussen kerk en staat, waaruit we mede kunnen verklaren dat de staat voor een huwelijk altijd een religieuze basis eist. In de tweede plaats kent Indonesië wel vrijheid van godsdienst, maar niet de vrijheid om niet te geloven. Dit maakt het juridisch onmogelijk een niet-religieus huwelijk te sluiten.¹³

De volgende paragrafen laten zien hoe het Indonesische huwelijksrecht op deze basis is geconstrueerd.

*De positie van Indonesische vrouwen
binnen het huwelijk was op basis van
de verschillende adatrechtelijke regimes
niet altijd even sterk*

4 DE INDONESISCHE HUWELIJSWET VAN 1974

Tot 1974 gold in Indonesië het koloniale huwelijksrecht en werden huwelijken tussen Indonesiërs gesloten op basis van adat. Voor de meesten bete-

kende dit een huwelijk naar islamitisch recht zoals gerecipeerd in de adat.¹⁴ Europeanen en Chinezen huwden op basis van het Nederlands-Indisch Burgerlijk Wetboek bij de burgerlijke stand, dus zonder enige religieuze ceremonie, terwijl op Indonesische christenen speciale regelingen van toepassing waren.¹⁵ Van belang was verder de Regeling op de Gemengde Huwelijken van 1896 die voorzorg in gevallen dat partners van een verschillende etnische groep, of partners met een verschillende adatrechts- of religieuze achtergrond met elkaar wilden trouwen.

In 1974 kwam een nieuwe Huwelijkswet tot stand die beoogde het huwelijksrecht voor alle bevolkingsgroepen in één keer te regelen. Deze wet geldt voor iedereen die in Indonesië wil trouwen, ongeacht etniciteit of godsdienst. Naast versterking van de nationale eenheid én steun voor de nieuwe-geboortenbeperkingspolitiek, beoogde de wet vooral de vrouwenemancipatie te bevorderen.¹⁶ De positie van Indonesische vrouwen binnen het huwelijk was op basis van de verschillende adatrechtelijke regimes namelijk niet altijd even sterk. Zo hoefde een moslim die een polygaam huwelijk sloot niet meer te doen dan dit te melden bij de ambtenaar die bevoegd was het te registreren.¹⁷ Feministen eisten echter al jarenlang gelijke rechten, waaronder een verbod op polygamie en verstoting.¹⁸

Tot volledig gelijke rechten is het in 1974 niet gekomen. Onder zware binnen- en buitenparlementaire druk van conservatieve moslims is het oorspronkelijke ontwerp op deze punten uiteindelijk afgezwakt. De wet geldt weliswaar voor alle Indonesiërs, maar binnen de wet wordt het pluralisme naar godsdienst direct ingevoerd door middel van het al genoemde artikel 2 dat de geldigheid van een huwelijk afhankelijk maakt van het recht

13 Een extra probleem is dat de Indonesische staat in praktijk zonder duidelijke wettelijke basis een restrictief beleid voert voor wat betreft de erkenning van godsdiensten. Wie geen moslim, christen, hindoe, boeddhist of confucianist/taoïst is, hoeft niet op erkenning als burger door de Indonesische overheid te rekenen (A.W. Bedner, 'In de vuurlinie tussen staat en burgers: de Indonesische administratieve rechter en het huwelijk', in: P. Cliteur en V. van den Beekhout (red.), *Multiculturalisme, cultuurrelativisme en sociale cohesie*, Den Haag: Boom Juridische uitgeverij 2001, p. 495).

14 Onder het koloniale bewind was er geen enkele controle op deze huwelijken, al dienden ze in principe wel geregistreerd te worden. In 1947 volgden Ministeriële Instructie no. 4 van de regering van de Republiek aan de registratieorganen om huwelijken van minderjarigen niet en gedwongen huwelijken alleen onder voorwaarden te registreren. Tevens dienden de betrokken ambtenaren op een aantal punten voortlichting te geven aan de echtgenoten op het gebied van verstoting en verplichtingen bij polygame huwelijken. In 1954 volgde een Wet op de Registratie, Verzoeningen en Echtscheiding, tien jaar later vervangen door een nieuwe wet die niet-registratie van huwelijken strafbaar stelde (K. Robinson, 'Muslim Women's Political Struggle for Marriage Law Reform in Contemporary Indonesia', in: A. Whiting en C. Evans (red.), *Mixed Blessings: Women, Laws and Religion*, Leiden: Brill 2006, p. 189).

Religion, Leiden: Brill 2006, p. 193-194).

15 Zie S. Gauwama en R.N. Hornick, *An Introduction to Indonesian Law*, Bandung: Alumni 1983, p. 11.

16 K. Robinson, 'Muslim Women's Political Struggle for Marriage Law Reform in Contemporary Indonesia', in: A. Whiting en C. Evans (red.), *Mixed Blessings: Women, Laws and Religion*, Leiden: Brill 2006, p. 197.

17 Zelfs al is het in grote delen van Indonesië traditioneel gebruik om de rechten van vrouwen ten opzichte van hun echtgenoten in huwelijkscontracten vast te leggen. Zie voor een overzicht van deze geschiedenis: K. Robinson, 'Muslim Women's Political Struggle for Marriage Law Reform in Contemporary Indonesia', in: A. Whiting en C. Evans (red.), *Mixed Blessings: Women, Laws and Religion*, Leiden: Brill 2006, p. 183-210.

18 J. Katz en R. Katz, 'The New Indonesian Marriage Law: A Mirror of Indonesia's Political, Cultural and Legal System', *The American Journal of Comparative Law* 1975, p. 652-653. Andere belangrijke doelen waren het voorkomen van kindhuwelijken en gedwongen huwelijken en het verleggen van de periode dat alimentatie betaald moet worden na de scheiding (K. Robinson, 'Muslim Women's Political Struggle for Marriage Law Reform in Contemporary Indonesia', in: A. Whiting en C. Evans (red.), *Mixed Blessings: Women, Laws and Religion*, Leiden: Brill 2006, p. 189).

van de religie van de betrokkenen en hun geloofs-overtuiging', met registratie als bijkomende eis.

In het geval van een huwelijk tussen moslims zijn het statelijk en religieuze huwelijk procedureel min of meer samengevoegd: het huwelijk wordt voltrokken *en* geregistreerd door de ambtenaar van het Kantoor voor Godsdienstzaken. Een huwelijk tussen niet-moslims wordt voltrokken door degene die daarvoor door de bewuste geloofsgemeenschap is aangewezen en vervolgens geregistreerd door een ambtenaar van de burgerlijke stand.¹⁹

Polygamie is uitsluitend onder zeer strikte voorwaarden toegestaan

Behalve in artikel 2 gaat de wet verder nergens in op een onderscheid naar godsdienst. Voor de bepalingen wat betreft minimumleeftijd, huwelijksbeletsel en op basis van verwantschap en huwelijksvermogensrecht ligt dat voor de hand, maar opmerkelijk is dat ook de bepalingen met betrekking tot polygamie en verstoting niet specifiek voor moslims zijn geformuleerd, al worden ze algemeen geacht alleen voor moslims te gelden.²⁰ Polygamie is uitsluitend onder zeer strikte voorwaarden toegestaan: in alle gevallen is rechterlijke toestemming vereist, die alleen gegeven mag worden als degene(n) met wie de aanvrager gehuwd is 'haar plichten als echtgenote niet kan vervullen', 'gehandicapt is of ongeneeslijk ziek', of geen kinderen kan krijgen (art. 4 Huwelijkswet). Ook dient er in alle gevallen toestemming van de eerste (en eventueel tweede en derde) vrouw te zijn en moet aangetoond worden dat de kandidaat-polygamist kan voorzien in de levensbehoeften van alle betrokkenen.

De verstoting is eveneens gehandhaafd, maar aan een strenge procedure voor de rechtbank gebonden – verstoting in de privésfeer is dus niet toegestaan.²¹ De vrouw kan zelf ook het initiatief tot echtscheiding nemen en de wet kent haar in principe een zelfstandig recht op alimentatie toe. Tevens is vastgelegd dat man en vrouw samen de plicht hebben om 'de huishouding overeind te houden' (art. 30) en zijn de rechten en de plichten van de echtgenote gelijkwaardig aan die van de echtgenoot (art. 31-1). Beide partijen zijn han-

delingsbekwaam (art. 31-2). Het enige 'formele' onderscheid vinden we in de bepaling dat de echtgenoot hoofd van het gezin is en de vrouw de 'moeder van het huishouden' (art. 31-3).

Ook het huwelijksvermogensrecht stelt man en vrouw gelijk. Tenzij anders overeengekomen behouden beide partijen afzonderlijk de zeggenschap over de goederen die ze hebben ingebracht in het huwelijk en die ze tijdens het huwelijk verwerven als erfenis of schenking. De overige goederen die worden verworven staande huwelijk, vallen in de gemeenschap (art. 35), hetgeen bij een traditionele rolverdeling met de man als kostwinner gunstig is voor de vrouw in geval van scheiding.

De Huwelijkswet bevat dus een redelijk uitgewerkt stelsel aan algemene regels. Deze regels zijn echter aangevuld met regelingen die wél expliciet op religieuze en etnische grondslagen beruht zijn te voeren. Uit artikel 66 van de Huwelijkswet blijkt namelijk dat de wetgeving van vóór de invoering van de Huwelijkswet haar geldigheid heeft behouden zover de Huwelijkswet zelf hier niet in voorziet. Dit betekent dus dat we voor aanvullende regels van huwelijksvermogensrecht voor Chinezen nog steeds het Nederlands-Indisch BW moeten raadplegen en voor niet-islamitische Indonesiërs het adatrecht. Voor Indonesische moslims geldt sedert 1991 een nieuwe regeling: de Compilatie van Islamitisch Recht. Deze is zo belangrijk dat hij een aparte bespreking behoeft.

Hoewel de Compilatie van Islamitisch Recht de vrouw op de belangrijkste punten beschermt, zijn er ook enkele voorbeelden van ongelijkheid

5 AANVULLEND HUWELIJSRECHT VOOR MOSLIMS: DE COMPILATIE VAN ISLAMITISCH RECHT

De Compilatie is bijna twintig jaar na de Huwelijkswet tot stand gebracht om het huwelijks- en erfrecht voor moslims verder te uniformeren. Een specifiek doel daarbij was te zorgen dat de islamiti-

19 Indonesiërs die zich dit financieel kunnen veroorloven gaan overigens niet zelf naar de burgerlijke stand, maar laten de ambtenaar naar de kerk of tempel komen.

20 Een interessant punt hierbij is nog dat volgens de nu ook in Indonesië weer erkende Confucianistische/Taoïstische traditie polygame huwelijken mogelijk zijn. In principe is het denkbaar dat hiervoor toestemming wordt gevraagd aan de algemene rechtbank. Voor moslims hebben de religieuze rechtbanken

de bevoegdheid hierover te oordelen, maar de Huwelijkswet noemt in dit verband nergens expliciet de religieuze rechtbanken. Wel staat in de algemene toelichting op de wet en in de toelichting op het betreffende artikel 3 dat polygamie moet zijn toegestaan door 'de bepalingen van het godsdienstige recht van de kandidaat-echtgenoot'.

21 Deze procedure is uitgewerkt in de Wet op de Islamitische Rechtspraak van 1989.

sche rechtbanken zich niet langer zouden baseren op het klassieke islamitische recht bij het aanvullen van de Huwelijkswet, waartoe eerder de Wet op de Islamitische Rechtspraak van 1989 al een belangrijke bijdrage had geleverd.²²

Zoals in de inleiding al is aangegeven, is de Compilatie tot stand gekomen na intensieve discussie tussen gezaghebbende islamitische rechtsgeleerden en is zij in 1991 bij Presidentiële Instructie afgekondigd.

Huwelijkswet en Compilatie hangen dus nauw samen. Dit blijkt direct al uit de veelvuldige wijzigingen in de Compilatie naar de Huwelijkswet, vooral in verband met de geldigheid van het huwelijk. Het is daardoor niet mogelijk de Compilatie te gebruiken als middel om bijvoorbeeld de door de Huwelijkswet geëiste registratie van een huwelijk te omzeilen (art. 4 en 5). Onderwerpen die worden geregeld in de Compilatie zijn verder het huwelijksaanzoek (art. 11-13), de toestemming van de kandidaten (art. 15-18), de rol van de *wali nikah* (vertegenwoordiger van de bruid bij de huwelijksluiting) en de getuigen (art. 19-26), de huwelijksvereenkomst (art. 26-29), de bruidsprijs (art. 30-38), huwelijksverboden (art. 39-44), de huwelijksvereenkomst, met daarbij speciale aandacht voor de voorwaardelijke verstoting (*taklik talak*, artikel 45-52), het trouwen van een zwangere vrouw (art. 53-54), polygamie (art. 55-59, grotendeels verwijzend naar de Huwelijkswet); stuiting van het huwelijk (art. 60-69), nietigheid en vernietiging van het huwelijk (art. 70-76), plichten van de echtgenoten, met speciale aandacht voor polygamisten (art. 79-84), het huwelijkse vermogen (art. 85-97), de opvoeding van de kinderen (art. 98-106), voogdij (art. 107-112), beëindiging van het huwelijk door dood, echtscheiding of verstoting en de gevolgen daarvan (art. 113-162), de herroeping van de versroting (art. 163-169) en ten slotte de rouw (art. 170).

Hoewel de Compilatie de vrouw op de belangrijkste punten beschermt, zijn er ook enkele voorbeelden van ongelijkheid, die verder gaan dan die in de Huwelijkswet. Zo is de echtgenoot de 'leider' (*pembimbing*) van de vrouw in het huwelijk en moeten aangelegenheden betreffende de huishouding, waarbinnen de vrouw volgens artikel 79 eigenlijk soeverein is toch gezamenlijk worden beslist (art. 80). Ook dient de vrouw na het overlijden van haar man gedurende de *iddah* (die de lengte van een zwangerschap heeft) in de rouw te zijn, als teken van verdriet en 'om tegelijkertijd te voorkomen dat ze aanleiding tot roddel geeft'. De man daarentegen hoeft slechts zo lang te rouwen als 'passend' is (art. 170).

Alles bij elkaar moeten we echter toch constateren dat de positie van de vrouw op basis van de Compilatie behoorlijk sterk is. Zo heeft ze evenveel zeggenschap als de man over het gezamenlijke vermogen (art. 92) en mag ze vrijelijk over haar eigen vermogen beschikken (art. 86). Ook heeft de echtgenoot de verplichting in het levensonderhoud van zijn vrouw te voorzien en haar een woning te verschaffen (art. 80-4 en 81). Verder krijgt de vrouw in geval van scheiding automatisch de voogdij over de kinderen tot ze twaalf zijn. Vanaf die leeftijd, of vanaf dat ze menstrueren, mogen de kinderen zelf kiezen. Vaders zijn verder ook verplicht alimentatie voor de kinderen te betalen (art. 105) en in geval van een scheiding op hun initiatief ook voor hun vrouw (art. 158). Ten slotte mag de man de vrouw niet verbieden zich buitenshuis te bewegen (art. 70-2).

Ook al is de Compilatie vanuit Indonesisch feministisch perspectief niet ideaal, toch is zij een belangrijke stap vooruit in het streven naar een evenwichtige regulering van het huwelijk. Met de Compilatie lijkt ook de beoogde uniformering van het huwelijksrecht in ieder geval voor moslims te zijn gerealiseerd. Alvorens te bezien in hoeverre deze stelling ook in praktijk opgaat, zal ik eerst nog aandacht besteden aan het terrein waar zich de afgelopen jaren de grootste juridische problemen hebben voorgedaan: dat van de gemengde huwelijken en huwelijken op basis van niet-erkende religies.

6 DE PROBLEMATIEK VAN GEMENGDE HUWELIJKEN EN HUWELIJKEN OP BASIS VAN NIET-ERKENDE RELIGIES

Terwijl de Huwelijkswet aan de ene kant geslaagd is als vereenvoudiging van het huwelijksrecht dat tot dan toe gold – en dat of alleen in de (adat)praktijk of in allerlei verschillende regelingen te vinden was – heeft zij twee belangrijke problemen veroorzaakt of op zijn minst verergerd.

Het eerste betreft de zogenaamde 'gemengde huwelijken', tussen partners die een verschillend geloof aanhangen. Tot de Huwelijkswet werd aangenomen voorzag de koloniale Regeling op de Gemengde Huwelijken (RGH) van 1898 in deze behoefte, maar het aannemen van de Huwelijkswet – die hierover niets regelt – heeft onzekerheid gecreëerd. Dit hangt samen met de wetsgeschiedenis, aangezien de Huwelijkswet aanvankelijk een speciale regeling hiervoor bevatte die echter geen genade vond in de ogen van conservatieve moslims. Deze vreesden dat christenen de regeling zouden

22 M. Cammack, 'Indonesia's 1989 Religious Judicature Act: Islamization of Indonesia or Indonesianization of Islam?',

Indonesia 1996, p. 143-168.

gebruiken als middel tot bekering van islamitische huwelijkspartners.

Toch werd na de afkondiging van de Huwelijkswet door de meeste juristen aangenomen dat de RGH nog steeds gold en dat gemengde huwelijken door de burgerlijke stand konden worden gesloten. Dit werd door het Hooggerechtshof in haar jurisprudentie ook consequent bevestigd, tot een arrest van 1989 waarin de rechters deze lijn verlieten en stelden dat er sprake was van een rechtsvacuüm. De uitspraak volgde op het steeds veelvuldiger weigeren door ambtenaren van de burgerlijke stand om nog langer gemengde huwelijken te sluiten, zee waarschijnlijk op instructie van hogehand.²³

Wie een gemengd huwelijk wil sluiten

moet ofwel lang gaan procederen,

ofwel een kantoor

van de burgerlijke stand vinden

dat nog volgens het 'oude' systeem werkt,

ofwel een illegale weg bewandelen

De veelbekritiseerde oplossing van het Hooggerechtshof was dat de ambtenaar van de burgerlijke stand diende aan te nemen dat de vronwelijke huwelijkskandidaat impliciet afstand van haar eigen geloofsovertuiging had gedaan en dat het huwelijk dus gewoon geregistreerd kon worden. Vanuit juridisch oogpunt is deze regeling alleen daarom al problematisch, omdat de burgerlijke stand volgens de Huwelijkswet alleen huwelijken kan registreren en geen huwelijken kan sluiten. Hoe dit ook zij, in de praktijk heeft deze uitspraak de problemen alleen maar verergerd. Wie een gemengd huwelijk wil sluiten moet ofwel lang gaan procederen, ofwel een kantoor van de burgerlijke stand vinden dat nog volgens het 'oude' systeem werkt, ofwel een illegale weg bewandelen.

Het tweede probleem dat rechtstreeks samenhangt met de opzet van de Huwelijkswet is dat van de huwelijken tussen personen die een in Indonesië niet-erkende religie belijden, waarbij de burgerlijke stand weigert om het huwelijk te registreren (het gaat dus niet om het sluiten van het huwelijk, zoals bij de gemengde huwelijken). Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen de zogenoemde 'mystieke stromingen', die niet als religie worden gezien en andere geloofsovertuigingen die dat wel worden maar die in Indonesië ongebruikelijk zijn, zoals bijvoorbeeld het jodendom.

Het probleem van het niet erkennen van huwelijken op basis van niet-gebruikelijke religies is, zoals al eerder aangegeven, in strijd met de Grondwet, die vrijheid van religie waarborgt (art. 29). Het is ook een schimmige constructie, die nergens is geregeld, maar inductief uit staatspraktijken kan worden afgeleid. Eigenlijk komt het erop neer dat de indeling van het Ministerie van Godsdienstzaken in vijf verschillende bureaus de basis vormt voor al dan niet erkenning als godsdienst. Dus faciliteert de Indonesische staatspraktijk islam, katholicisme, protestantisme, hindoeïsme en boeddhisme en is alles wat daarbuiten valt op zijn minst verdacht.²⁴

De kwestie is voor de rechter aan de orde gesteld in 1996, toen twee Indonesiërs van Chinese afkomst hun volgens de rituelen van de Khong Hu Cu²⁵ gesloten huwelijk bij de burgerlijke stand van Surabaya wilden laten registreren. Met de weigering van de burgerlijke stand wendden zij zich vervolgens tot de administratieve rechtbank van Surabaya, waar zij echter een rechterlijk college aantroffen dat zijn vingers niet wilde branden en in zijn nitspraak de verantwoordelijkheid bij de wetgever legde. Dit vonnis werd bevestigd in hoger beroep, maar in cassatie besliste het Hooggerechtshof in 2000 anders: het huwelijk moet door de burgerlijke stand geregistreerd worden. In hoeverre deze uitspraak de praktijk heeft veranderd is voor zover mij bekend nooit uitgezocht.²⁶

Het probleem van de mystieke stromingen ligt politiek veel gevoeliger, omdat deze mystici door veel van hun islamitische landgenoten én door het staatsregistratieapparaat als moshims worden be-

23 S. Butt, 'Polygamy and Mixed Marriage in Indonesia: The Application of the Marriage Law in the Courts', in: T. Lindsey (red.), *Indonesia: Law and Society*, Sydney: The Federation Press 1999, p. 135-136. De burgerlijke stand viel altijd onder het beheer van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en er zijn aanwijzingen dat de instructies van dit hoogste niveau kwamen (A.W. Bedner, 'In de vuurlijn tussen staat en burgers: de Indonesische administratieve rechter en het huwelijk', in: P. Cliteur en V. van den Eeckhout (red.), *Multiculturalisme, cultuurrelativisme en sociale cohesie*, Den Haag: Boom Juridische uitgeverij 2001, p. 497-498). Aan de andere kant is ook gerapporteerd dat sommige kantoren van de Catatan Sipil nog wel gemengde

huwelijken sloten, terwijl anderen dit niet meer deden. Dit lijkt te wijzen op regie op een lager niveau.

24 Dit systeem van staatscontrole bestond al langer, maar is tijdens de Nieuwe Orde geperfectioneerd. Liberalisering gaat langzaam, omdat religie inderdaad een politiek mijneveld is, waar een ondoordachte stap al gauw tot felle maatschappelijke reacties kan leiden.

25 Khong Hu Cu is een soort mengvorm van Confucianisme en Taoïsme.

26 Overigens wordt Khong Hu Cu inmiddels in praktijk erkend als godsdienst, dus is het probleem nu voor deze groep opgelost.

schouwd. Zouden zij als aparte groep erkend worden, dan betekent dat in de ogen van de genoemde groep geloofsafval (voor conservatieve moslims een doodzonde) en bovendien een aanval op de islam als geheel. Zo heeft voormalig president Soeharto er in het openbaar verschillende malen op gezinspeeld om tot erkenning van mystieke stromingen als godsdienst over te willen gaan, maar hebben de lieflijke reacties die dit uitlokte hem telkens op zijn schreden doen keren. Ook de onduidelijke bewoordingen van artikel 2-1 van de Huwelijkswet, waarin het woord *kepercayaan* (geloofsovertuiging) wordt genoemd naast *agama* (godsdienst) moeten in dit verband worden gezien, aangezien het woord *kepercayaan* ook algemeen wordt gebruikt om mystiek mee aan te duiden.

De kwestie of dergelijke huwelijken toch door de burgerlijke stand geregistreerd dienen te worden is voor de Indonesische bestuursrechter aan de orde geweest, toen in 1997 twee West-Javaanse aanhangers van de Madrais-beweging de weigering van de burgerlijke stand aan de administratieve rechtbank in Jakarta voorlegden. De rechtbank kwam tot een opmerkelijk vonnis: in de eerste plaats vanwege de uitkomst – zij gebod de burgerlijke stand het huwelijk toch te registreren – maar in de tweede plaats vanwege de redenering: volgens de rechter ging het om een *adathuwelijk* en daarmee zou het geldig zijn. Kennelijk durfde de rechter het niet aan tot een rechtstreekse erkenning over te gaan, maar deze omweg is wel heel problematisch in het kader van de Huwelijkswet, nu *adathuwelijken* überhaupt niet genoemd worden in artikel 2. Voorlopig lijkt er nog geen zicht op een juridisch houdbare en voor alle partijen aanvaardbare wettelijke oplossing.²⁷

7 HET 'GEWONE' HUWELIJKSRECHT IN DE RECHTSPRAAK

Een belangrijke vraag is in hoeverre het statelijke huwelijksrecht zoals hier beschreven nu ook daadwerkelijk wordt nageleefd en de Huwelijkswet haar doelen heeft bereikt. Dit begint met een analyse van de rechtspraak. In hoeverre passen rechters de Huwelijkswet en de Compilatie op uniforme wijze

toe? Hier is weinig systematisch onderzoek naar gedaan, maar de gegevens die beschikbaar zijn laten geen eenduidig beeld zien.

In de meeste gevallen van gepubliceerde jurisprudentie lijkt de rechter de wet nauwkeurig te volgen. Zo werd het verzoek om een tweede huwelijk op grond van een 'onverzadigbare seksuele aandrang' van de man niet gehonoreerd. Een ander geval betrof een echtgenoot die aangaf een tweede vrouw te willen wegens kinderloosheid, maar aan wie dit niet werd toegestaan toen bleek dat hij al negen kinderen bij zijn eerste vrouw had. Ook heeft het Hooggerechtshof verschillende keren bepaald dat polygame huwelijken zonder toestemming van de eerste echtgenote ongeldig zijn.²⁸

Anderzijds is de rechtspraak op het gebied van de geldigheid van ongeregistreerde huwelijken niet altijd eenduidig. Lagere rechters hebben zich vaak niet aan de jurisprudentie van het Hooggerechtshof inzake polygamie gehouden.²⁹ Maar ook het Hooggerechtshof zelf is niet altijd consequent geweest, bijvoorbeeld door te beslissen dat in een polygaam huwelijk zonder rechterlijke toestemming wel een administratieve sanctie moest worden opgelegd, maar dat het huwelijk toch in stand bleef.³⁰ Het Hooggerechtshof heeft ook bijgedragen aan de onzekerheid door een circulaire uit te vaardigen dat de rechtbank in dergelijke zaken dient te bekijken of in geval van een polygaam huwelijk zonder toestemming van de rechter de toestemming in geval van een verzoek wel gegeven had moeten worden. In dat geval zou het huwelijk dan toch als geldig worden beschouwd.³¹

Het is duidelijk dat de rechter in dit soort zaken voor een lastig dilemma staat. Enerzijds sanctioneert hij de praktijk van huwelijksluiting buiten de staat om door het huwelijk in stand te laten, maar anderzijds is dit de enige mogelijkheid om de zwakkere partij in zulke gevallen de bescherming van het statelijk recht te bieden.

Herzelfde is geconstateerd met betrekking tot echtscheiding buiten de rechtbank om: in twee gepubliceerde zaken heeft het Hooggerechtshof verklaard dat een dergelijke echtscheiding nietig is, maar in een ander (gepubliceerd) geval werd een dergelijke procedure door een lagere rechtbank als

27 A.W. Bedner, 'In de vuurlinie tussen staat en burgers: de Indonesische administratieve rechter en het huwelijk', in: P. Cliteur en V. van den Eeckhout (red.), *Multiculturalisme, cultuurrelativisme en sociale cohesie*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2001, p. 500-501.

28 J. Katz en R. Katz, 'Legislating Social Change in a Developing Country: The New Indonesian Marriage Law Revisited', *The American Journal of Comparative Law* 1978, p. 311.

29 S. Pompe en J.M. Otto, 'Some Comments on Recent Developments in the Indonesian Marriage Law with Particular Respect to the Rights of Women', *Vorfassung und Rechts Übersee* 1989,

p. 429.

30 S. Butt, 'Polygamy and Mixed Marriage in Indonesia: The Application of the Marriage Law in the Courts', in: T. Lindsey (red.), *Indonesia: Law and Society*, Sydney: The Federation Press 1999, p. 128.

31 Circulaire van het Hooggerechtshof no. MA/Pemb/0156/77 van 25 februari 1975, geciteerd in S. Butt, 'Polygamy and Mixed Marriage in Indonesia: The Application of the Marriage Law in the Courts', in: T. Lindsey (red.), *Indonesia: Law and Society*, Sydney: The Federation Press 1999, p. 129 n. 29.

wél geldig beschouwd.³² In dat laatste geval ging het om een strafzaak die was geëntameerd na een klacht van de ex-echtgenoot tegen de verdachte dat zij bigamie had gepleegd. Aangezien de klager zelf inmiddels weer hertrouwd bleek te zijn ging het om een op zijn minst nogal hypocriete daad en is het begrijpelijk dat het Hoogerechtshof hierin niet mee wilde gaan. Anderzijds is dit vanuit het oogpunt van rechtszekerheid problematisch. Uit het overzicht in de volgende paragraaf blijkt dat de praktijk van het huwelijksrecht nog weerbarstiger is.

8 HET HUWELIJSRECHT IN DE PRAKTIJK

De meest systematische gegevens die beschikbaar zijn over de praktijk van het huwelijksrecht in Indonesië betreffen echtscheiding en huwelijken van minderjarigen. Cammack, Donovan en Heaton hebben doot een ingenieuze analyse van echtscheidingscijfers op basis van enquêtes en door de Islamitische Rechtbanken gerapporteerde cijfers berekend dat ongeveer de helft van alle echtscheidingen van moslims door de rechtbank wordt behandeld.³³ Dit betekent dus dat meer dan de helft van de echtscheidingen niet op de door de staat voorgeschreven wijze plaatsvindt.

Een eerdere studie van Cammack, Young en Heaton naar huwelijken onder de voorgeschreven minimumleeftijd is nog negatiever: volgens hun analyse heeft de Huwelijkswet geen enkel effect gehad op het voorkomen van dergelijke huwelijken, al moet worden opgemerkt dat de dalende trend die vanaf de jaren 60 waarneembaar is wel heeft doorgezet.³⁴

Voor polygamie is een dergelijke analyse niet beschikbaar en moeten we het dus met impressionistisch materiaal doen. Hier vinden we in ieder geval aanwijzingen dat de wet bewust wordt ontduikt. Zo lijkt polygamie buiten de door de Huwelijkswet toegestane categorieën de laatste tijd weer in opkomst, in ieder geval in hogere kringen. Veel echtgenotes schijnen toe te stemmen in een volgend huwelijk van hun echtgenoot, omdat

ze liever hun echtgenoot delen dan dat ze er helemaal geen hebben.³⁵ Er is zelfs een beweging ontstaan die probeert polygamie als 'cool' en vrouwvriendelijk te presenteren. Bekend is bijvoorbeeld zakenman en polygamist Puspo Wardoyo, die het initiatief heeft genomen tot het uitreiken van 'polygamie-awards' en in zijn trendy café in Jakarta een 'cocktail poligami' serveert. Inmiddels is er wel een sterke maatschappelijke tegenbeweging opgekomen en heeft Puspo door zijn acties de roep om een compleet verbod van polygamie versterkt.³⁶

Polygamie lijkt buiten de door de

Huwelijkswet toegestane categorieën de laatste tijd weer in opkomst, in ieder geval in hogere kringen

Het lijkt erop, dat hier de geringe sanctie voor overtreding van de regels een rol speelt. De extreem lage boete die op het overtreden van het polygamieverbod staat maakt het verleidelijk voor aanstaande polygamisten om maar geen toestemming aan hun eerste vrouw te vragen en gewoon af te wachten wat er vervolgens gebeurt.³⁷

Daarnaast zijn er gevallen van 'onbewust' ontduiken. Zo opereren er in sommige gebieden in Indonesië zogenaamde 'loslopende imams' (*imam liar*), die huwelijken sluiten en huwelijkscertificaten verstrekken zonder enige relatie met de staat te hebben. Omdat het ongehuwd samenwonen in een groot deel van Indonesië absoluut taboe is, zijn hun diensten vaak populair, waarbij de betrokkenen waarschijnlijk vaak werkelijk niet weten dat ze een huwelijk sluiten dat niet voldoet aan de vereisten van de Huwelijkswet.³⁸

Heaton, Donovan en Young wijten de problemen vooral aan *knowledge*. Zij wijzen op onderzoek dat laat zien hoeveel Indonesiërs domweg niet weten dat ze hun huwelijk moeten laten registreren. Hetzelfde geldt voor de bepalingen met

32 S. Pompe en J.M. Otto, 'Some Comments on Recent Developments in the Indonesian Marriage Law with Particular Respect to the Rights of Women', *Verfassung und Recht Übersee* 1989, p. 429. Zie ook M. Cammack, H. Donovan en T. Heaton, 'The Limits of Law: Islamic Divorce Law and Practice in Indonesia', paper gepresenteerd in Onati, April 2003.

33 M. Cammack, H. Donovan en T. Heaton, 'The Limits of Law: Islamic Divorce Law and Practice in Indonesia', paper gepresenteerd in Onati, April 2003, p. 34-35.

34 M. Cammack, L.A. Young en T. Heaton, 'Legislating Social Change in an Islamic Society - Indonesia's Marriage Law', *The American Journal of Comparative Law* 1996, p. 45-73.

35 K. Robinson, 'Muslim Women's Political Struggle for Marriage Law Reform in Contemporary Indonesia', in: A. Whiting en C. Evans (red.), *Mixed Blessings: Women, Laws and Religion*, Leiden: Brill 2006, p. 198.

den: Brill 2006, p. 198.

36 K. Robinson, 'Muslim Women's Political Struggle for Marriage Law Reform in Contemporary Indonesia', in: A. Whiting en C. Evans (red.), *Mixed Blessings: Women, Laws and Religion*, Leiden: Brill 2006, p. 204-207.

37 S. Burr, 'Polygamy and Mixed Marriage in Indonesia: The Application of the Marriage Law in the Courts', in: T. Lindsey (red.), *Indonesia: Law and Society*, Sydney: The Federation Press 1999, p. 132.

38 I.I. Idrus, 'To Take Each Other' (dissertatie Canberra, Australian National University), 2003, aangehaald in K. Robinson, 'Muslim Women's Political Struggle for Marriage Law Reform in Contemporary Indonesia', in: A. Whiting en C. Evans (red.), *Mixed Blessings: Women, Laws and Religion*, Leiden: Brill 2006, p. 199.

betrekking tot de minimumleeftijd voor huwelijken: een onderzoek dat werd uitgevoerd in zeven provincies (waaronder Centraal Java en Jakarta) liet zien dat minder dan de helft van de respondenten wist van het bestaan van een wettelijke minimumleeftijd om te trouwen.³⁹

Daarnaast is er het probleem van *cost and convenience*. Zo zijn er veel vrouwen die niet eens een identiteitsbewijs hebben en dus überhaupt hun huwelijk niet kunnen registreren, zelfs al zouden ze willen. Bovendien zijn er eenvoudiger alternatieven beschikbaar en is er daarmee geen direct belang om tot registratie over te gaan. Niet trouwen is meestal geen alternatief, maar inams die bereid zijn om huwelijken te sluiten zonder zich met registratie bezig te houden zijn, zoals aangegeven in ruime mate beschikbaar. Voor de echtgenoten gaat het erom of een huwelijk sociaal wordt erkend, en niet of de staat dat doet.

*Het is belangrijk dat de Indonesische
rechter een ruimhartig beleid voert
ten aanzien van erkenning van niet-
geregistreerde huwelijken*

De consequenties hiervan worden pas zichtbaar als er problemen ontstaan, zoals bij echtscheiding. Dan kunnen de zwakkere partijen geen gebruik maken van de wettelijke voorzieningen die er vooral toe dienen hun positie te beschermen. Het is in dit verband dus inderdaad belangrijk dat de

Indonesische rechter een ruimhartig beleid voert ten aanzien van erkenning van niet-geregistreerde huwelijken, teneinde de zwakkere partij te kunnen beschermen.

9 CONCLUSIE

Dit overzicht laat zien hoe complex rechtshervorming in een pluralistische samenleving op een gevoelig terrein als het familierecht kan zijn, en hoe moeilijk het voor de staat is een dergelijk gebied zo te reguleren dat de rechten van de zwakkere partij effectief worden beschermd. Daarbij moet de wetgever zowel rekening houden met feitelijke machtsverhoudingen als met religieuze argumenten.

In het licht van deze problemen is het Indonesische geval eigenlijk redelijk hoopgevend. Hoewel de wetgever er niet in is geslaagd om een uniform huwelijksrecht te creëren, zijn toch belangrijke stappen gezet in de richting van rechtszekerheid en meer rechten voor vrouwen. Weliswaar onttrekt een groot deel van de huwelijks- en echtscheidingspraktijk zich nog aan statelijk toezicht, maar toch is het niet onredelijk te verwachten dat met de voortschrijdende scholing en urbanisering steeds meer vrouwen hun weg naar de Islamitische Rechtbanken zullen vinden.

Als we de cijfers voor echtscheiding buiten de rechtbanken bekijken op het perspectief van de lange termijn zijn ze ook niet zo ongunstig. Tot 1974 konden alle moslimhuwelijken en echtscheidingen op registratie na zonder staatsbemoeienis plaatsvinden. Dat nu in bijna de helft van de echtscheidingszaken een rechter wordt ingeschakeld is dus een grote stap vooruit. *

³⁹ Wel moet worden opgemerkt dat dit onderzoek in 1978-1979 werd uitgevoerd, dus dat je mag aannemen dat de situatie nu

verbeterd is.